

»OD SLEMENA DO KRNA JE VEČ PLANIN, KATERE RAZNE
IMENA IMAJO, IN V KTERIH SE DOBER SIR IN SKUTA, PO
RAZNOSTI BOLJ ALI MANJ TOLSTE PAŠE, IN OBILNOSTI
KOZJEGA IN OVČJEGA MLEKA NAREJATA.«
TOLMINSKE PLANINE SREDI 19. STOLETJA V ZAPISU
TOMAŽA RUTARJA

ŠPELA LEDINEK LOZEJ

Inštitut za slovensko narodopisje & Uprava (Raziskovalna pisarna)
spela.ledinek@zrc-sazu.si

Izvleček: V prispevku je predstavljen zapis o tolminskih planinah Tomaža Rutarja, ki je bil objavljen v *Arhivu za povjestnico jugoslavensko* (1854) na pobudo stanovskega kolega Štefana Kociančiča.

Ključne besede: Tomaž Rutar, Tolminska, planine

Tomaž Rutar, duhovnik, domoznanec in arheolog (r. 10. 12. 1807 v Poljubinju – u. 29. 3. 1877 na Mostu na Soči) je na pobudo Štefana Kociančiča v tretjem letniku prve zgodovinske, arheološke in narodopisne znanstvene revije na južnoslovenskem območju, tj. *Arhivu za povjestnico jugoslavensko* (Kukuljević Sakcinski 1854), objavil prispevek *Odgovori na nekoja vprašanja društva za jugoslavensko povjestnico*, v katerem je priobčil podatke o arheoloških najdbah na Mostu na Soči, o gradovih in cerkvah, listinah pa tudi o navadah pri porodu, krstu, ob ženitvi in smrti, pri pogrebu, koledovanju, ob veliki noči, božiču, kresu, o čarovnicah, škratih, divjih babah in divjem možu (Rutar 1854: 310–313). V dodatku k obsežnemu članku Štefana Kociančiča *Zgodovinske drobtinice na goriškem nabrane v letu 1853* (Kociančič 1854: 173–240), objavljenem v istem letniku *Arhiva*, pa je objavil še dva članka, in sicer *Razor* in *Planine* (Rutar 1854: (Rutar 1854: 223–230; prim. Svöljšak 1986–1989: 257–258).¹

V prispevku o planinah Tomaž Rutar uvodoma zelo jasno – krajevno, časovno in funkcional-

no – opredeli planine: »Planine so pašniki visoko v pečeh, ali tik pod njih verhom, kamor se živina čez poletje zaganja, in kjer se sir in skuta narejata« (Rutar 1854: 227). Poimensko navede planine Kal in Razor pod Migovcem, Podkuk in Prodi ter več planin od Slemena do Krna. Medtem ko so dandanes tolminske planine povečini goveje, so bile sredi 19. stoletja, kot poroča Rutar, še mešane. Govedorejo so na Tolminskem in na širšem vzhodnoalpskem območju, tam, kjer so okoljski dejavniki dopuščali, pričeli pospeševati šele v drugi polovici 19. stoletja. Omenja tudi konjsko planino Krn; gre za planino Slapnik (Rutar 1854: 223–227), v kateri naj bi se po pripovedovanju nekoč pasli »konji od Tolmina do Vipavske doline, sedaj pa je jalovna od Tolmina do Vipavske doline« (TZ, 21. 6. 2015).²

Stan v planinah je bilo nizko poslopje iz suhega zida, le redkokje iz *mautenega* zidu, pokrito s skodlami. Stan je obsegal tri prostore – *mužo*, stanišče in klet. *Muža* je tesen in ozek prostor, umeščen prečno na slemensko linijo stanu. Stanišče je bil najbolj prostoren in svetel del, opre-

¹ Prispevki so bili leta 1975 ponatisnjeni v *Tolminskem zborniku* (Kociančič in Rutar 1975: 253–269).

² Inga Miklavčič-Brezigar navaja, da so še leta 1956 v planini Slapnik zgradili vrsto kamnitih konjskih hlevov (Miklavčič-Brezigar 1995: 102).

Stan in skupni hlev v planini Razor, 4. 7. 2017 (foto: Š. Ledinek Lozej).

Planina Podkuk, 4. 7. 2017 (foto: Š. Ledinek Lozej).

mljen s klopni, mizo, policami za *kozarski kruh* in žlice, ognjiščem z dvema kotloma ter klopjo za oblikovanje sira. Pod odprtim ostrešjem so bile nameščene grede, svisli in gliste, namenjene sušenju in shranjevanju drv ter namestitvi ležišča. Za razliko od *muže* in stanišča je bila klet obita in pokrita z deskami ter opremljena z lesenimi policami za shranjevanja sira, mizo za odcejevanje in oblikovanje sira, čebri za shranjevanje skute, sirarskimi obodi in drugo opremo.

Živino so gnali v planino ob sv. Ivanu (24. 6.) in je tam ostala deset tednov, do sv. Jerneja (24. 8.). Na predvečer sv. Ivana je bil – ob soju kresov – merni dan. Zjutraj so živino dobro pomolzli, in sicer je ni pomolzel gospodar, marveč nekdo drug, da ni ostalo v vimenu nič mleka. Po molži je vsak gospodar gnal na najbolj tolsti pašnik. Po popoldanski malici (*kupščeku*) je zaprl živino v ogrado (*mederjo*) in jo molzel »*tako dolgo in čisto, dokler kaplja mleka iz sesov cepa*« (Rutar 1954: 227). Mleko so odnesli v stan, ga precedili v mer-

no posodo, stehali, in zabeležili količino mleka. Ko so končali – lahko se je zavleklo do polnoči, so sešteli količino mleka posameznega gospodarja in cele planine. Tistemu, ki je imel največ mleka, so rekli, da ima *mernik*. Iz Rutarjevega zapisa je razbrati, da so bili gospodarji, ki so imeli 100 laških liberc oziroma 5 naf mleka (kar bi bilo približno 30 kg), že med večjimi.

Po mernem dnevu so ostali v planini le še mlekar in pastirji (*odpašniki* – *kozarji* in *govedarji*). Mlekar je bil za opravljeno delo plačan v denarju ali v blagu. Najmlajši oziroma hierarhično najnižji pastir se je imenoval *pagon*, ker je živino *poganjal*. Ta je prve tedne, ko je bil dan dolg, vstal že po 2. uri zjutraj in prignal v ogrado pri stanu ovce. Medtem so vstali kozarji, in – nameščeni po trije drug za drugim v dveh vrstah – pričeli z molžo v *muži*: prva dva sta pripravila ovce, druga dva v sredini sta jih dobro pomolzla, tretja dva pa sta jih *počistila*. Za ovcami so bile na vrsti koze. Med tem so *govedarji* pomolzli krave v ogradah

Na večerno molžo čakajoče krave, planina Razor, 4. 7. 2017 (foto: Š. Ledinek Lozej).

Sirar Miran Zajc tehta namolzeno mleko posamične krave, planina Razor, 4. 7. 2017 (foto: Š. Ledinek Lozej).

Sirar Miran Zajc pri precejanju mleka, planina Razor, 4. 7. 2017 (foto: Š. Ledinek Lozej).

(*medrjahl*). Po končani molži so *kozarji* in *gove-darji* pokosili – kos kruha, nadrobljen v sirotki in – občasno – žlico sladke skute, vzeli kos kruha in odgnali črede, kamor jim je zaukazal mlekar. Pred odhodom je mlekar, ki je ostal doma, skupaj z *odpašniki*, ki so pomagali pri sirarskih opravilih, pošproplil živino z blagoslovljeno vodo. V stanišču je na ogenj pristavil kotel z mlekom, podkuril, zasiril in osolil. Sir je oblikoval na klopi – »*ga stiska*

in mane, dokler vsa voda iz njega ne izteče« (Rutar 1854: 229), dal v obod, posolil in obtežil s plohom. Zatem je dodal v kotel nekaj ovčjega mleka ter skuhal skuto, jo odcedil in shranil v čeburu. Ko je okoli 11. ure končal s sirarskimi opravili, je še obrnil sire v kleti. Po popoldanski malici (*kupške*) okoli 5. ure so se ponovili molža in vsa jutranja opravila. – *Kozarji* so vnovič dobili žlico skute in kos kruha ter odgnali na pašo.

Prešanje sira, planina Razor, 4. 7. 2017 (foto: Š. Ledinek Lozej).

Sirar Robert Žerjal pri pobiranju skute iz kotla, planina Lom, 4. 7. 2017 (foto: Š. Ledinek Lozej).

Rutar slikovito opiše tudi večerno molitev v planini, ki ji je prisostvoval avgusta leta 1848: »Romeno sonce se za gorje skrije, temni mrak peči zagrinja, hladna noč nastopi, milijonov luči se na jasnem podnebnji prižiga, živina se okoli stanu mirno poleže, močno proti nebu zdihne, in Boga zabvali, zvončiki potišajo, kozarji se okoli mize vsedejo, s svetim križem se zaznamnejo, in večerjo hvaležno vžijejo in sadaj [...] pokleknejo vsi k malo na obe kolena po stanu in jeden vzame Paternošter, ki na zidu visi, v roke, in začne na glas: »Jezus, ki je od smerti vstal itd.« in vsi za njim pobožno moliti« (Rutar 1854: 229). Po častitljivem delu rožnega venca so sledile še druge molitve, me drugim tudi v čast in priporočilo sv. Krnu, kot je Rutar

– zanimivo – poslovenil latinsko imenovanega svetnika *Quirinus*, sicer poznanega kot sveti Kvirin.³ Šele po molitvi so polegli po *laurah*, dveh ali treh skupaj zbitih deskah (*krojicah*), ki so jih namestili bodisi okoli ognja, v svisli ali na gliste. Živina je prenočevala na prostem; v ograde, založene z *rantami*, so jo zagnali le takrat, »kadar kakega medveda ali volja čutijo« (Rutar 1954: 228).

Sir in skuto so si gospodarji živine razdelili dan pred odgonom iz planine. Preračunali so, koliko sira pride na dvajset liberc oz. eno nafo (tj.

³ Sveti Kvirin naj bi bil okoli leta 500 čaščen v Ogleju in Gradežu (Bratož 1990: 347); posvečena mu je cerkev pri Špetru v Nadiški dolini.

približno 6 kg) mleka. Če je bila letina dobra in mlekar priden, je bilo to cent (to je približno 56 kg) sira. Medtem, ko so sir tehtali, so skuto »le na čez presodili« (Rutar 1854: 229); navadno jo je bilo pol toliko kot sira. Prvo se poravna sir tistemu, ki ima *mernik*, torej največ mleka, za njim ostalim, vse do tistega, »ki je morebiti komaj pet *liberc* naredil« (Rutar 1854: 229). Skuto so razdelili po vaseh in hišah, začenši s prvo hišno številko. V primeru, da jo je zmanjkalo za zadnje, so bili ti prihodnje leto prvi na vrsti za poplačilo obeh let.

Rutar zaključí prispevek o planinah z zapisom: »Z veseljem gre živina v planine, pa tudi rada domov pribuče« (Rutar 1854: 230).⁴ Na tem mestu pa bomo zaključili z Rutarjevim opisom dogodka, ki naj bi ga štirinajstletni doživel leta 1821 v planini Razor: Na lep jasen dan ob svetem Ivanu – »sonce je pripekalo, živina se je po tolsti celini mastno pasla, ali v hladni senci stoje ali leže prežvekovala, pastirji so večidel in tudi pod košatimi bukvami sedeli, ali spali« (Rutar 1854: 225) – je avtor zagledal skupino mož z vrvmi in svečami, ki jih je vodil *ceclon* (jecljavec) z zlomljeno nogo. Namenjeni so bili h Kapičevi ali Škrateljčevi jami pod Škrbino, na dnu katere naj bi – po pripovedovanju – teklo zlato in srebro, ki ga je čuval škrat z rdečo kapo, imenovan Kapič. In še nikomur ni uspelo dobiti zlata in srebra od Kapiča. Ko so prišli do jame in spustili *ceclona* v jamo, se je okoli njih v trenutku pooblačilo, pričelo je grmeti in bliskati se, začela je padati toča. Medtem pa je pri stanu ostalo jasno. Skupina se je – se ve – vrnila praznih rok (Rutar 1854: 225).

Rutarjev opis planin dopolnjujemo s slikovnimi prilogami, ki dokumentirajo življenje in delo v Rutarjevem prispevku omenjenih tolminskih planinah Podkuk (1140 m) in Razor (1300 m), posnetih v letošnji pašni sezoni.⁵

⁴ Pri čemer se sklicuje na nekatere nevšečnosti – npr. v primeru dežja in snega naj bi živina trpela vlago in mraz, v primeru vročine in suše pa lakoto in žejo (Rutar 1984: 230).

⁵ Fotografije so bile posnete v okviru projekta CULT-ALPS – Ekonomski, družbeni in simbolni potencial planinske paše in kulturne dediščine v Furlaniji (Evropski socialni sklad, OP 2014–2020, Program št. 26 – Mobilnost raziskovalcev, TALENTS³ štipendijskega programa za mobilnost raziskovalcev) in AlpFoodway – Interdisciplinarni, transnacionalni in participativni

VIRI IN LITERATURA:

Terenski zapiski:

Terenski zapis 21. 6. 2015, planina Zaslav.

Terenski zapis 4. 7. 2017, planini Lom in Podkuk.

Terenski zapis 4. 7. 2017, planina Razor.

Literatura:

Bratož, R. 1990: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja. V: *Zgodovinski časopis* 44/3, 331–362.

Kociančič, Š. 1854: Zgodovinske drobtinice po Goriškem nabrane v letu 1853. V: Kukuljević Sakcinski I. (ur.), *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3, 173–240.

Kociančič Š. in Rutar T. 1975: Zgodovinske in krajepisne drobtinice s Tolminskega. V: *Tolminski zbornik*, 253–269.

Miklavčič-Brezigar, I. 1995: Tipi planinskih naselij v Gornjem Posočju. V: Cevc, T. (ur.), *Planšarske stavbe v vzhodnih Alpah: Stavbna tipologija in varovanje stavbne dediščine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 94–109.

Rutar, T. 1854: Razor. V: Kukuljević Sakcinski, I. (ur.), *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3, 223–226.

Rutar, T. 1854: Planine. V: Kukuljević Sakcinski, I. (ur.), *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3, 227–230.

Rutar, T. 1854: Odgovori na nekoja vprašanja društva za jugoslavensko povjestnicu. V: Kukuljević Sakcinski I. (ur.), *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3, 310–313.

Svoljšak, D. 1986–1989: Rutar (Ruttar, Rutter) Tomaž. V: Jevnikar M. (ur.), *Primorski slovenski biografski leksikon*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 257–258.

pristop k dediščini alpske prehrane (Evropski sklad za regionalni razvoj, INTERREG Vb, Alpsko območje 2014–2020). Za sodelovanje pri terenskem delu v planini Razor se zahvaljujem sodelavkama Slovenskega etnografskega muzeja, Barbari Sosič in Sonji Kogej Rus, ter študentki etnologije Tini Komac. Hvala tudi vsem sogovorcem in osebjem v dokumentiranih planinah Lom, Podkuk in Razor!